

ROBERT CASTEL

A társadalmi biztonság elvesztése¹

Mit jelent védetten élni?

Védelmekről szólván, két fajtájukat szoktuk megkülönböztetni. Az állampolgárt megillető védelmek az alapvető szabadságjogokat biztosítják, a jogállam keretei között szavatolva a személyek és javaik biztonságát. A társadalmi védőrendszerek az egyének helyzetének tartós megromlását okozható alapvető kockázatokkal szemben (betegség, baleset, nélkülözésekkel teli öregkor) jelentenek „fedezetet” – mivel az élet előreláthatatlan viszontagságainak következménye szélsőséges esetben akár a társadalmi lecsúszás is lehet. E két nézőpont felől valószínűleg joggal mondhatjuk – legalábbis a fejlett országokban –, hogy olyan biztonságban élünk, amelyenhez hasonlót soha társadalom még nem tudott biztosítani tagjainak.

Ötödik fejezet*Hogyan vegyük fel a harcot a társadalmi biztonsághiány ellen?*

Miben állhat ez a továbbfejlesztés? Hogyan lehetne a védőrendszereket olyan, újfajta módon működtetni, hogy a holnapok bizonytalanságával szembenézni kényszerülő világunkban újból érvényt szerezzenek a stabilitást biztosító elveknek és biztonságot hozó eljárásoknak? Ezzel a nagy kihívással kell ma szembenéznünk, és egyáltalán nem biztos, hogy erre képesnek mutatkozunk majd. Ezekre a kérdésekre nincs biztos válasz, s mi még tapogatózunk csupán, hogy merrefelé is keressük a megoldást. Nincs értelme tehát beleveszni a részletekbe. Annyit azonban megtehetünk, hogy megpróbáljuk körvonalazni, melyek a valószínű tétjei az egyes változatoknak. Ennek során maradjunk annál a két szektornál, amelyeket eddig szemügyre vettünk: a szó szoros értelmében vett szociális védőrendszereknél, illetve a munkapozíciók és a szakmai pályafutások biztonságossá tételénél.²

¹ A tanulmány első négy fejezete az előző két számban jelent meg (a szerk.).

² Meg kell jegyezni, hogy ha teljeskörűsége törekednénk, akkor végig kellene gondolnunk a társadalmi tulajdon fontos részét kitevő közszolgáltatások problémáját. Argentína friss keletű összeomlása *a contrario* szemlélteti e kérdéskör fontosságát. A biztonságok elvesztése nem egyszerűen a tömegessé vált elszegényedés következménye, nem is a társadalmi helyzetek elbizonytalanodásáé (akár még középosztályi körökben is), vagy a szociális juttatások drasztikus megnyirbálásáé. Az is jelentősen belejátszott, hogy ebben a

A szociális védőrendszerek újjáépítése

Vegyük hát akkor elsőnek a szó szoros értelmében vett *szociális védőrendszereket* (betegség, rokkantság, munkabalesetek, öregség, munkanélküliség elleni biztosítások, családi pótlékok és szociális segélyezés), amelyeket Franciaországban társadalombiztosításnak tekintenek. A nyolcvanas évek elején mindezek megfejlődtek néhány beillesztés-politikai intézkedéssel, illetve a „kirekesztés elleni küzdelem” néhány eszközével. Az immár lassan húsz éve megfigyelhető átalakulások sohasem a „fenekestül fölforgatás” igényével léptek színre. A rendszernek továbbra is meghatározó jellemzője a foglalkoztatáshoz kötődő biztosítások túlsúlya, illetve az, hogy ezeket a munkakeresetektől elvont járulékokból finanszírozzák. Az egyre növekvő nehézségek, illetve az új kérdőjelek fölbukkanása azonban végül is kérdésessé teszik, hogy vajon életképes maradhat-e a rendszer e működésmód hegemoniája mellett.

Itt van mindjárt a finanszírozások befagyása. Az egyik oldalon a tömeges munkanélküliség és a munkaviszonyok elbizonytalanodása, a másikon az aktív kereső népesség demográfiai okokból bekövetkezett megfogyatkozása, illetve a várható élettartam megnövekedése – ezek, együtt, alapjaiban rendítik meg a rendszer stabil finanszírozhatóságát. Ahogyan Denis Olivennes figyelmeztet: nemsokára egy kisebbséggé fogyatkozott aktív keresői rétegnek kell a maga járulékbefizetéseivel megfinanszíroznia az inaktívak náluk népesebbre duzzadt seregének társadalombiztosítását.³ De nemcsak a pénzügyi megfontolásokra kell odafigyelnünk. A kritika a rendszer működésmódját is osztótű alá veszi, mint ahogyan azt is kifogásolja, hogy az képtelen kivétel nélkül mindenkiről gondoskodni, aki kiszakadt a munka világából. Így azután a klasszikus metódusú szociális védelemnyújtás paradox módon, egyre mélyíti a szakadékot különböző embercsoportok között: a szakadék egyik partján azokat a tömegeket találjuk, amelyek továbbra is feltételekhez nem kötött, gazdag, erős védelmekben részesülhetnek, melyeket a munkaviszonyukból eredeztetett jogok biztosítanak számukra, a másik parton pedig azoknak az egyre népesebb tömegét, akik kihullanak ezekből a védelmi rendszerekből (vagy eleve el se jutnak odáig, hogy bekerülteknek tekinthessük őket). Így tehát – a finanszírozás kérdésénél mélyebbnek bizonyuló szinten – maga a struktúrájuk az, amely e rendszereket alkalmatlanná teszi arra, hogy képesek legyenek számot vetni a helyzetek sokféleségével és a védelemre számító ügyfelek individuális „profiljaival” (hiszen homogén és stabil népességek kategóriákra érvényesek, és ezek számára nyújthatják szolgáltatásaikat anonim és automatikus módon).

E megállapításokból kiindulva elmondható, hogy jó húsz éve szemtanúi lehetünk egy jelenségnek, amely, meglehetősen, *a szociális védelemnyújtás*

totális privatizálás útját járó országban a közszolgáltatások összeomlottak. A kérdés részletes kifejtésére itt nincs mód, de a közszolgáltatások létjogosultságának megkérdőjelezésére, s ennek következményeire, lehetséges tétjeire vonatkozó aktuális viták közvetlenül kapcsolódnak az alábbiakban kifejtendő gondolatmenethez.

³ Lásd Denis Olivennes, „La société de transfert”, *Le Débat*, no 69, 1992. március–április. 1997-ben a szociális védőrendszerek kiadásainak nem kevesebb mint 80 százalékát fedezték a munkajövedelem-bázisú kötelező elvonások.

egy újfajta rendszere azok számára, akiket a klasszikus védőrendszerek „leírtak”. Mindez egy olyan, egymást követő lépéssorozat életre hívása nyomán bontakozott ki fokozatosan a rendszer perifériáján, melyet például a források függvényében nyújtható szociális minimum-juttatások elszaporodása, a város-politikák és a helyi érvényű beillesztési politikák kidolgozására tett lépések, a munkahelyteremtő akciók, a legelesettebbek szociális segítése, és a „kirekesztés elleni küzdelem” jellemez. Ezek a kezdemények nem valamiféle központi tervhez igazodva születtek meg, mégis mintha inkább olyan védelmek egészen új vonatkoztatási keretét rajzolnák ki, amelyek nagyon is különböznek a társadalmi tulajdonból származóktól, és amelyeket a munkaviszonyból levezetett, feltételekhez nem kötött védelmek hegemoniája jellemzett. Bruno Palier így foglalja össze a két rendszer közötti különbségeket.

Általános és egalitárius nyitottság *kontra* célzottság és pozitív diszkrimináció; uniformizált szolgáltatások, *kontra* a nyújtott szolgáltatásokat illetően igazodás a szociális szükségletek jellegéhez; egymás közötti átjárást nem ismerő rendszerek (betegség, munkahelyi balesetek, öregség, család), *kontra* az egy-egy személyre nehezedő szociális problémák együttes kezelése; egy-egy kockázat vagy probléma kezelésére létrehozott centralizált adminisztráció, *kontra* szerződésben rögzített partner-viszony valamennyi, az ügyben (igazgatási, politikai, gazdasági) szerephez jutó aktor között; „ügykezelés-orientált” adminisztráció, *kontra* „feladatorientált” adminisztráció; centralizálás és piramisstruktúrájú adminisztráció, *kontra* decentralizálás és terep-központúság.⁴

Fontos következménye ezeknek a változásoknak, hogy egyfajta *rugalmasságot* vezettek be a védőrendszerekbe. Ezeket az új szociális beavatkozásokat kétségkívül a *változatosabbá válásuk* jellemzi leginkább; elvárás-ként fogalmazódik meg velük szemben, hogy kellően igazodjanak a gondozásba vett népességek problémáinak sajátosságaihoz, valamint hogy – ha szükséges – alkalmazásuk *individualizált* legyen. Ezekben az új típusú eljárásokban két olyan szónak is kulcsszerep jut, amelyek a klasszikus védelmi rendszerek szótárában elő sem fordulnak. A két szó: *szerződés* és *projekt*. Az 1988-ban bevezetett RMI (*revenu minimum d'insertion* – beilleszkedési minimum-jövedelem) jó példája annak, milyen szellemben működnek ezek az újfajta próbálkozások. Hogy valaki megkaphassa az RMI-t, az elvileg azon múlik, hogy köttessék vele egy „beilleszkedési szerződés”, melynek értelmében a kedvezményezett kötelezettséget vállal egy „projekt” megvalósítására. Hogy mit vállaljon magára a projektben, azt az határozza meg, hogy *konkrétan* milyen az igénylő helyzete: melyek azok a sajátos nehézségek, amelyekkel magára hagyva nem tud megküzdeni. Hasonlóképpen, azok a terepstratégiák, amelyeket az 1980-as évek elején az emberek beilleszkedését megkönnyítendő dolgoztak ki a hátrányos helyzetű városnegyedekben (s ma már a „várospolitika” rangjára emelkedtek), mind olyan helyi projektekre támaszkodtak, ame-

⁴ Bruno Palier, *Gouverner la Sécurité sociale*, Paris, PUF, 2002, 3. old.

lyek egy adott lakóközösség és a velük különféle kapcsolatokban álló „partnerek” mozgósítását tűzték célul maguk elé. A szolgáltatás igénybevevőinek mindinkább személyes involváltságukra építő „bevonását” előtérbe helyező felfogás egyre mélyebben hatja át a munkanélküliség elleni küzdelem stratégiáit is (lásd például a nemrégiben beindított PARE programot, amely elvárja – és megköveteli –, hogy a munkanélküliek aktívan részt vegyenek a munkahely-keresésben). Mindezekben az új eljárásokban arról van szó, hogy a kikötések nélkül, automatikus módon nyújtott szociális szolgáltatásokat passzívan fogyasztó ügyfelet kizárják mozgulatlanságából, s rákényszeríték, hogy aktív részt vállaljon a rehabilitálását célzó folyamatban. „A passzív kiadások aktiválása” – szokták mondogatni, de ebbe beletartozik az érintett személyek aktívává tétele is.

Ezek a változtatások mind ugyanannak a logikának engedelmességeknek. Olyan stratégiákról van szó, amelyek – a már jelzett, a dekollektivizálás és a reindividualizálás folyamatai által formált, nagy társadalmi változások ütemét fölveve – *a védelmek egyénítését, individualizálását tűzik maguk elé célul*. Ebben az értelemben akár az egyetemes érvényű, arctalan szabályok szerint működő, a mind változatosabb és mozgékonyabb világhoz alkalmazkodni egyre képtelenebb szociális állam válságára adott válasznak is tekinthetők. A védelmek új gazdaságtana azt követeli – fogják mondani egyesek –, hogy a szociális szféra államosításából „visszavéve”, ezeknek a sajátos helyzeteknek (határesetben: konkrétan az egyes egyének) a számbavételére fordítsunk figyelmet.

Ennek a súlypont-áthelyezésnek azonban ára van, s legalább két okból is megkérdendő, vajon nem kerül-e túlságosan sokba. Először is szélső esetben teljes egészében át kell definiálni magát a feladatot: a védelmek célpontjával immár nem a „közös sors” által együvé fűzött népességeket kell kijelölni; itt mindenki valamilyen, a szó tág értelmében vett hátrány kárvallottja, legyen az mélyszegénység vagy valamilyen (testi, lelki vagy társadalmi) fogyatékoság, „alkalmazhatatlanság” stb. Az ő esetükben a „védelem” nem egyéb, mint gondjaik föl vállalása, illetve a gondozásba vétel. Még ha az intézkedéseket „pozitív diszkrimináció” névre kereszteljük is, az sem elég ahhoz, hogy megszüntesse a negatív megbélyegzést, amely mindig is kísérte az efféle intézkedéseket.

Jó, jó – vethetik ellene –, de ezek az új védelmek szakítanak a segélyezés felelőtlenségre bátorító hagyományával, hiszen mozdulni segítik a kedvezményezettet, aki arra kap ösztönzést, hogy végre nekilásson saját magáról gondoskodni. Nem vitás, az RMI „beilleszkedési szerződése” igenis eredeti és vonzó újdonságot jelent e téren, mivel elvárja a segélyezettől, hogy aktívan részt vegyen a programban, s egyszermind gondoskodik arról, hogy ne maradjon magára, megkapjon minden szükséges segítséget. De ezek a tiszteleltre méltó elköteleződések alábecsülik azokat a nehézségeket, amelyek az emberek meggyőzésével járnak, és arra irányulnak, hogy mozgósítsák már végre erőforrásaikat, erő tartalékaikat. Ennek reális esélye főként az olyan emberekkel kapcsolatban megkérdőjelezhető, akiknek éppen az a bajuk, hogy semmiféle erőforrás nem áll a rendelkezésükre. Némileg paradox, hogy a különböző „aktiválási” eljárásokba való bevonással épp azoktól kérünk nagyon is sokat, akiknek

nagyon kevesük van (olykor lényegesen többet kérünk tőlük, mint azoktól, akik dúskálnak a javakban). Nem kell tehát meglepődni azon, hogy e vállalkozásokban az eredményekkel mérhető siker inkább kivétel, mintsem szabály. Az RMI esetében az értékelő elemzések azt mutatják ki, hogy a segélyezették több mint fele egyáltalán nem köt semmiféle szerződést; hogy az esetek túlnyomó többségében az RMI „nem jelent többet lélegzetvételnél megkönnyebbülésnél, ha javít is a kedvezményezett életkörülményein, megváltoztatni azonban nem tudja őket”⁵, s csak az esetek tíz-tizenöt százalékában sikerül biztosítani az illető „szakmai betagozódását”, vagyis azt, hogy szerezzen magának valamiféle állást, ami azonban többnyire időlegesnek bizonyul. A területi beillesztési politikákról sem mondható egyéb: ezek is igen mérsékelt eredményeket tudnak csak fölmutatni a tekintetben, hogy mennyire sikerül a támogatottakat tényleges „bekapcsolódásra” bírni.⁶

Mindezt nem azért mondom, hogy elítéljem az új védelmek, védőrendszerek kitalálására irányuló kísérleteket. Éppen ellenkezőleg! Ezek nélkül az intézkedések nélkül a bérmunkás-társadalmat megrázó válság különböző áldozatainak helyzete ma még sokkal rosszabb lenne. Az RMI-t, a várospolitikákat, és a társadalmi minimum-juttatásokat tehát még akkor is védelmünkbe vehetjük (én magam azt mondanám: kötelességünk védelmünkbe venni ezeket), ha kérdésesnek tartjuk a hatásfokukat. Ez utóbbit illetően azt kell mondjam, teljességgel kizárt, hogy jelenlegi formájukban globális alternatívát jelenthessenek a legfontosabb társadalmi kockázatok ellen hajdan kidolgozott védelmekhez képest – hacsak nem abban gondolkodunk, hogy minden képzeletet meghaladó módon leszűkítsük a védőrendszerek problematikáját, s társadalmi védelmen valami olyasmit értsünk, hogy a leginkább nélkülözők kapnak valamiféle (többnyire silány) támogatást.

Ebben a szélsőséges formájában persze senki nem szívesen támogatná ezt a változatot. Ha a védelmek rendszere ma még „szilárdan áll”, annak az a magyarázata, hogy legjelentősebb (s egyben a legnagyobb létszámú csoportokat érintő) elemeiben domináns a szerepe azoknak a biztosítási ellátásoknak, melyeknek kifizetése nem jövedelem-függő.⁷ Ez pedig azt jelenti, hogy az új intézkedéseknek nem sikerült fölülkerekedniük azon a megosztottságon, melynek kialakításával gyakorta szokás vádolni a klasszikus védőrendszert, hogy tudniillik különbséget tesz a hagyományos társadalmi kockázatokhoz kötött ellátások (ezek abban a mértékben bizonyulnak hatékonyak, amilyen mértékben a stabil foglalkoztatás feltételeihez kötődnek) és a különböző, többé-kevésbé alkalmi jellegű segélyek között (amelyek a társadalmi depriváció helyzetei sokszínűségének

⁵ *Le RMI à l'épreuve des faits*, Paris, Syros, 1991, 63.

⁶ Lásd például: *Évaluation de la politique de la ville*, Tárcaközi bizottsági jelentés, Paris, 1993, 1. és 2. fejezet. Az „állampolgáriság helyi szinten”-konceptió meglehetősen pesszimista értékeléséhez lásd C. Jacquier, „La citoyenneté urbaine dans les quartiers européens”, in J. Roman (szerk.), *Ville, exclusion et citoyenneté. Entretiens de la ville II*. Paris, Éditions Esprit, 1993. A probléma naprakész aktualizálásához, illetve az Egyesült Államokkal való összehasonlításához lásd J. Donzelot, C. Mevel és A. Wyvekens, *Faire société*, Paris, Le Seuil, 2003.

⁷ Jóllehet a társadalmi minimumok kedvezményezettjeinek létszáma monotonul nő, alig valamivel haladja meg a francia népesség lélekszámának tíz százalékát.

felelnek meg). Az, amihez az elmúlt húsz évben asszisztálnunk kellett, a lényegét tekintve a *szolidaritás fogalmának radikális elértéktelenedése*. Némi túlzással, mintha ennek a szónak többé már nem azt kéne jelentenie, hogy az egész közösség szintjén meg kell védenünk a társadalom tagjait a legfontosabb társadalmi kockázatoktól. A szolidaritási kiadások – melyekért továbbra is az állam vállalna felelősséget – a „maradék-elv” alapján a társadalomnak azt a reziduális szféráját illetnék meg, melyet a „nincstelenek” népesítenek be. Védelemben részesülni ebben az esetben csak annyit jelentene: nem kapsz többet annál, mint amennyi a pusztán önfenntartásodhoz minimálisan szükséges egy olyan társadalomban, amelynek ambíciói nem terjednek tovább annál, hogy a legszűkebbre fogott szolgáltatásokat biztosítsa a depriváció végletesen súlyos formáival szemben. A védelmek rendszerének ilyen dichotómiája végzetesen lerombolná a társadalmi kohéziót.⁸

Nem könnyű megmondani, hogyan lehetne ellenébe menni ennek a tendenciának. De annak, hogy a jelenlegi helyzet ilyen alapvetően inadekvát, az az egyik legfőbb oka, hogy a rendre *ad hoc* jelleggel hozott új intézkedések immár húsz éve, hogy nem bizonyulhattak konzekvensnek, és hol átfedik egymást, hol pedig a jogosultságok hiányával jellemezhető terjedelmes „szürke zónákat” hagynak lefedetlenül. A reformok egyik fajtájának az lehetne a feladata, hogy az eltérő helyzetek (nem csupán anyagi következményű elítélteességet, de a szolgáltatások elosztásában diszkontinuitást, odaítélésükben önkényességet is generáló) különbözőségein fölülemelkedve biztosítsa a *jogok kontinuitását*. Az, hogy a kötelező biztosítás-alapú kollektív ellátások alá be nem sorolható védelmek körére is legyen érvényes a *jogok homogén rendszere*, egy olyan javaslat, mely reálisan megvalósítható, s amelynek finanszírozásának költségei igen méltányosnak ígérkeznek, és amellyel kapcsolatban az alkalmazás technikai nehézségein könnyen úrrá lehet lenni.⁹

⁸ Valójában ez a dualista kép – a munkából és foglalkoztatottságból táplálkozó erős, és feltételek nélkül nyújtott védelmek, kontra a munkaerőpiactól messze sodródott népességek számára célzottan juttatott segélyek – túlzottan sematikus, mivel még a biztosítás-alapú védelmek esetében is erős a nyomás arra, hogy a kedvezményezettek rendelkezésére álló erőforrások függvényében változatosabbá, rétegzettebbé tegyék őket. Olybá tűnik, hogy a három pólusú (illetve három „sebességi fokozatú”) védőrendszerek visszahozatalára tesznek kísérletet. Ez utóbbi alkotóelemei: 1. az országos léptékű, adókból finanszírozott „nemzeti szolidaritás”, amely a segélyezési logikáknak megfelelően a leginkább nincstelenek számára biztosítana minimális fedezeteket és erőforrásokat (mint például: általános egészségügyi fedezet, illetve társadalmi minimumok); 2. alapszintű társadalombiztosítási védelmek, amelyek a foglalkoztatáson nyugszanak, ámde egyre csökkenő számban és/vagy egyre lejjebb szorítva a rájuk való jogosultság küszöbértékeit (lásd például a fedezett egészségügyi kockázatok fajtáinak visszaszorulását és/vagy a társadalombiztosítás által közvetlenül visszatérített összegek fajlagos csökkenését); illetve 3. mindinkább terjedő mértékben, teljességgel magánalapon finanszírozott biztosítások, amelyeket az egyének szabadon választanak maguknak és ők finanszírozzák a biztosítás költségeit (például a legalább részlegesen tőkefedeztetű nyugdíjbiztosító rendszerek kifejlődése). Mindezek mögött a háttérben egy univerzalista szociális államból egy olyan szociális államba való átmenet zajlik, amely a „pozitív” diszkrimináció logikája szerint működik. Ezzel kapcsolatban lásd Nicolas Dufourcq, „Vers un État-providence sélectif”, *Esprit*, 1994. december.

⁹ Lásd Jean-Michel Belorgey ilyen természetű javaslatait (Jean-Michel Belorgey *et al.*, *Refonder la protection sociale*, Paris, La Découverte, 2001).

Föltehetünk egy másik kérdést is. (Ez már nehezebben megválaszolható, igaz, messzebb is tekint.) Hogy tudniillik milyen legyen ezeknek az új jogoknak a természete és az ereje. Az ezzel kapcsolatos álláspontok vitája ősidők óta újra és újra fölbukkan, valahányszor szóba kerül a segélyezéshez való jog. Hogy bizonyos segélyek jog szerint járnak (mint például Franciaországban, a III. Köztársaság segélyezési törvényei óta), önmagában még nem akadályozza annak, hogy csak az igénylőről hozott értékelés alapján lehessen hozzájuk jutnia bárkinek, akinek ahhoz, hogy megkapja a segélyt, igazolnia kell rászorultságát. Ráadásul, az így nyújtott juttatások értékének mindig alacsonyabbnak kell lennie, mint azoknak, amelyekre a munka, a foglalkoztatási viszony nyújt alapot (lásd a *less eligibility* elvét az angolszász gyakorlatban). Alexis de Toqueville – aki igazán nem tekinthető a szociális állam elkötelezett hívének, s aki az alábbi sorokat éppenséggel egy, az angolok „jogszerű jótékonyága” ellen érvelő munkában írja le – nagyon nyomatékosan húzza alá, a jogoknak mely két fajtája létezik, és hogy mi a különbség a kettő között. „A közönséges jogokat az emberek annak alapján nyerik el, hogy más embertársaikhoz képest valamilyen előnyre tettek szert. Emez viszont – írja Tocqueville, a segélyhez való jogra célozva – valamilyen csökkentebb-értékűség miatt jár embereknek, s ezt éppenséggel törvényesíti.”¹⁰ A „közönséges jogok” az állampolgársághoz fűződő jogok. Azért „közönségesek”, mert mindenkit megilletnek, nincs bennük diszkriminatív elem, valamennyi jogalany számára egyenlő mértékű méltóságot biztosítanak. Ilyen jogok egy demokráciában a polgári és politikai szabadságjogok: ezek képezik az állampolgáriság alapját.

Lehet-e a segélyhez való jogra szociális állampolgáriságot alapozni? Ha valamilyen csökkentebb-értékűség függvényében járnak, és ezt törvényileg szentesítik is – akkor nem. Az egyik lehetőség ennek a régi apóriának a meghaladására a beillesztési stratégiák elmélyítése lehetne. Nem árt hangsúlyozni, hogy az e néven futó kezdeményezések ez idáig ellentmondásosnak, és – szó, mi szó – meglehetősen kiábrándítóan mutatkoztak. Ez főleg abból adódott, hogy a beillesztés fogalmának egy erősen csonkított változatát instrumentalizálták. Ha – amint azt az RMI életbeléptetését elrendelő törvény első cikkelye kinyilvánítja – „a nehéz helyzetben lévő személyek társadalmi és szakmai beillesztése nemzeti kötelezettségünk”, akkor e feladat megvalósításához ha talán nem is az egész nemzetet, de legalábbis az ebben együttműködni hivatott partnerek széles skáláját kellene aktívan mozgósítani; lényegesen szélesebb kört, mint a szociális beavatkozás intézményeit és a különféle egyesületek világának képviselőit. E körbe kötelezően be kellene vonni a politika és az államigazgatás felelőseit, a vállalkozás világát is. Ez eddig nagyon ritkán történt csak meg, és a beillesztés-politikák ágazati kezelésmódja (abból adódóan, hogy a problémát gyakorlatilag a szociális szféra szakembereire „osztották le”) igen erősen korlátozta a kezdeményezések hatókörét. Az a program, hogy a nehéz helyzetben lévő embereket visszailleszkesedésük során kísérelje végig a segítség, sokat követel. A klasszikus segélyezési adminisztráció fölébe az helyezi, annál attól bizonyul „magasabb rendű-

10 Alexis de Toqueville, *Mémoire sur le paupérisme*, Académie de Cherbourg, 1834.

nek”, hogy a konkrét egyént mindig helyzetének és szükségleteinek sajátlagossága felől közelíti meg. Ez azonban nem jelenti azt, hogy lényegét valamiféle „pszichológiai” támogatás képezné. A beillesztési stratégiák szakemberei eddig erősen hajlottak arra, hogy elsőbbséget adjanak az *interiorizációs normának*, vagyis annak a felfogásnak, hogy a nehéz helyzetbe került embereket úgy kell magatartásuk megváltoztatására bírni, hogy elkezdjük győzködni őket: ugyan, lássák már más szemüvegen keresztül a világot; ugyan, akarjanak már tényleg kiszabadulni csapdahelyzetükből. Mintha lényegében bennük lakozna az elsődleges felelősség azért a helyzetért, amelybe kerültek!¹¹ De ahhoz, hogy az egyén érdemben legyen képes terveket szövögetni, hitelt érdemlőnek bizonyuló erőforrásokat kötni, ahhoz biztosítani kell számára azokat az objektív erőforrásokat, amelyekre támaszkodhat. Hogy a jövőt képes legyen belátni, a pillanatnyi jelenben is rendelkeznie kell valamiféle minimális biztonsággal.¹² Ha ezt elfogadjuk, s nem játsszuk a naiv értetlenkedőt, a nehéz helyzetbe jutott ember individuusként való kezeléséhez meg kell követelnünk, hogy megkaphassa mindazt a támogatást, ami szükséges ahhoz, hogy teljes felelősségű individuusként viselkedhessék. Ez nem egyszerűen anyagi erőforrások nyújtását vagy pszichológusi megerősítést jelent, hanem az ahhoz szükséges jogoknak, illetve társadalmi elismertségnek biztosítását, amelyek nélkül nincs független lét.¹³

Túllépve most már az RMI-n, a fenti megjegyzések az 1980-as évek eleje óta működésbe lépett területi politikák összességére is érvényesek. Kirajzolják azt, ami szabályozó eszméül szolgálhatna arra nézvést, hogy miként lehessen visszailleszteni a társadalomba azokat a célnépességeket, amelyek kiszakadtak a munka jelentette védelmekből (vagy eleve el sem jutottak megszerzésükig): hogy tudniillik ne segíyezésre szorulónak, segélyből élőknek tekintsük őket, hanem velünk egyenrangú személyeknek, akiknek *pillanatnyilag* éppen nem áll módjukban a társadalmi tagság mindnyájunk számára adott előjogaival élni – ezért elsődleges cél, hogy megkapják a visszaszerzésükhöz szükséges eszközöket (melyek korántsem merülnek ki anyagiakban). Konkrétabban fogalmazva, az előzőekben emlegetett jogok kontinuitásával párhuzamosan a nehéz helyzetbe került célnépességek reintegrálását szolgáló *gyakorlati eljárások kontinuitásának megteremtését és kooperációjuk egybehangolását* is biztosítani kellene. Akár „beillesztő közösségeket” is vizionálhatunk,¹⁴ olyan közcélú kirendeltségeket, amelyek magukba olvasztják mindazokat a különféle intézményeket (financiális forrásaikkal és döntési jogköreikkel egyetemben),

11 Lásd François Dubet előszavát in Denis Castra, *L'Insertion professionnelle des publics précaires*, Paris, PUF, 2003.

12 Lásd Pierre Bourdieu elemzését arról, hogy mennyire nem képesek az algériai szubproletárok jövőidejűségben gondolkodni. (P. Bourdieu, A. Darbel, J.-F. Rivet és C. Seibel, *Travail et travailleurs en Algérie*, Paris, Mouton, 1964.)

13 Ennek a támasz-fogalomnak a kifejtéséhez, mely az individuusként való pozitív viselkedéshez szükséges források jelentette talapzat lenne, legyen szabad az alábbi munkára hivatkoznom: Robert Castel, Claudine Haroche, *Propriété privée, propriété sociale, propriété de soi*, Paris, Fayard, 2000.

14 Az RMI keretében működő helyi beillesztési bizottságok működéséről, s a tapasztalt elégtelenségekről lásd Isabelle Astier, *Revenu minimum et souci d'insertion*, Paris, Desclée de Brouwer, 1997.

amelyek jelenleg a munkahelyhez segítséssel, a társadalmi szegregációval, a szegénység és kirekesztés elleni küzdelemmel külön-külön foglalkoznak. Így azok a különböző típusú „partnerek”, amelyek manapság még elkülönülten s esetleges sorrendben kapcsolódnak be a hátrányos helyzetűek „újrakvalifikálásában” nekik jutó feladatokba, az egyes konkrét helyi szinteken erőiket, döntési és finanszírozási jogköreiket egyesítve központilag léphetnének föl. Egy ilyen működésmód bizonyára nem oldaná meg a munkaerőpiacból tartósan kiszakadt populációk fölvetette összes problémát, de minden bizonnyal döntő előrelépést jelentene egy olyan beillesztés-politika pályára állításában, amely eséllyel kísérelhetné meg, hogy visszatagozza őket a közös társadalmi rendbe.¹⁵

Általánosabb értelemben is elmondható, hogy a szociális védőrendszerek eszköztárát manapság olyan, individualizációra, személyreszabotságot-preferálásra való hajlam jellemzi, amely arra törekszik, hogy az ellátást a kedvezményezettek speciális helyzetétől és személyes magatartásától tegye függővé. Így határesetben a „jogosultság” szavatolt státusát akár ki is szoríthatná a rendszerből a kérelmezők és szolgáltatók

15 Ennek a „szűkkeblű”, ámde az aktív szociálpolitikák működésbe hozásához nélkülözhetetlen beillesztésnek a fogalmához lásd még P. Rosanvallon, *La Nouvelle question sociale*, Paris, Le Seuil, 1995, 6. fejezet. Elméletileg még egy másik módja is létezik annak, hogy kiküszöböljük a segélyezéshez való jog stigmatizáló jellegét. Az, nevezetesen, hogy mindenki számára feltételhez nem kötöttén biztosítunk egy garantált állampolgári jövedelmet. E megoldás körül azonban nehezen átlátható vita bontakozott ki, főleg az e mellett az álláspont mellett elkötelezettek által javasolt megoldások rendkívüli sokszínűsége miatt: egyetemes járadék, állampolgári jövedelem, létjogon járó jövedelem, garantált társadalmi jövedelem stb. Mi következik ebből a védőrendszerek minimális követelményeire vonatkozó gondolatmenetből? Nagyjából és sematikusán a következőket mondhatjuk. A legtöbb gondolatkísérlet-változatban egy minimum-jövedelem bevezetése jószérivel csak súlyosbíthatná a helyzetet, s visszafordíthatatlanná tenné a munkaerőpiacot jellemző káros tendenciákat. Ezek a tervezetek ugyanis nagyon soványka létfenntartási jövedelmet biztosítanak, amely önmagában olyannyira elégtelen lenne a tisztességes életvitelhez, hogy feltétlenül ki kellene egészíteni, vagyis a rászorultak kénytelenek lennének válogatás nélkül bármilyen munkát elfogadni. A munka és a védőrendszerek közötti összefüggés teljes fölszámolásával a minimum-jövedelem „fölszabadítja” a munkaerőpiacot, és egymaga válik az egyetlen lehetséges „szociális” ellentételezéssé – ami nagyon is megfelel a Milton Friedmann féle ultraliberalistáknak, hiszen utat nyithat a „vadliberalizmus” előretörésének. Ugyanakkor viszont lehetetlenné tenné minden, a normális munkaerőpiacra való visszatérés lehetőségének biztosítására törekvő aktív beillesztési stratégiát. Lehetne persze másképp is, ha „elegendő nagyságú” jövedelemről volna szó – hogy attól az André Gorztól kölcsönözzük a minősítő jelzőt, aki, miután sokáig hevesen kritizálta az elképzelést, végül mégis csak hívóul szegődött (vö. *Misères du présent, richesses des possibles*, Paris, Galilée, 1997) –, vagyis olyan összegű dotációról, amely biztosíthatná a kedvezményezettek társadalmi függetlenségét. Elég valószínű, hogy – szerényen számolva – nagyjából a Smic-nek (*salair minimum interprofessionnel de croissance*) megfelelő nagyságú összegre lenne szükség. Vagyis egy minden állampolgárnak ellenszolgáltatás (értsd: munka) nélkül járó minimálbérről lenne szó. Még ha figyelembe vesszük is, hogy ez a járandóság lehetővé tenné más szociális szolgáltatások megtakarítását (aminek persze óhatatlanul meglennének a maga bumeráng-hatásai), egyszerűen elképzelhetetlen, hogy a jelenlegi feltételek közepette bármiféle politikai lehetőség mutatkoznék egy ilyen intézkedés meghozatalára. Lehet tehát, hogy ez csak egy utópia, de az utópiák veszélyesek is lehetnek – ha tudniillik eltértenek más alternatív megoldások kidolgozásától. (É kérdésekhez lásd egyébként a *Multitudes* folyóirat 2002/8-as különszámát, amelynek tanulmányai – a magam ott megjelent írását leszámítva – az ilyen intézkedések kidolgozása és pártfogásba vétele mellett kardoskodnak.)

közötti szerződéses alkuk modellje.¹⁶ Egy ilyen fejlődésnek lehetnek pozitív hatásai is, ha és amennyiben azt a személytelen, áttekinthetetlen, bürokratikus eljárásrendszert szorítja ki, amely a homogén szolgáltatások elosztását nagy általánosságban jellemzi. Ennyi igazságtartalom kétségkívül van a „passzív kiadások aktiválása” jelszavában. Mindazonáltal a szerződési logika (mely paradigmáját a piaci csereviszonyban keresi) súlyosan alábecsüli a szerződő felek közötti egyenlőtlen erőviszonyok jelentőségét. Egy adott ellátás kedvezményezettjét kérelmezői pozícióba szorítja bele, s közben úgy tesz, mintha emennek alkupozíciója elég erős lenne ahhoz, hogy a szolgáltatást nyújtó intézménnyel kölcsönösségi alapon léphessen viszonyba. Márpedig ilyen helyzet csak nagyon ritkán fordul elő. Az egyénnek éppen azért van szüksége védelmekre, mert egyénként, önmagára utalva hiányoznak azok az erőforrásai, amelyekre függetlenségének biztosításához múlhatatlanul szüksége lenne. Ha pedig így van, akkor szerződés útján órá háritani a felelősséget azért, hogy hogyan is alakul a függetlenségét biztosítani képes folyamat, többnyire nem egyéb, mint visszaélni egy balek hiszékenységgel.

Az embereknek mind a mai napig egyetlen eszközt sikerült csak találniuk, amely képes fölébe kerekedni a filantrópia vagy a paternalista gyámkodás eljárásainak, melyek (akár hivatalos intézményi keretek között gyakorolják őket, akár a szociális segítségnyújtás szakemberei élnek velük) mind oda lyukadnak ki, hogy – jóindulattal, vagy gyanakvóan, de – vizslatni kell a nyomorultak életvitelét, megállapítandó, hogy tényleg érdemesnek mutatkoznak-e arra, hogy megsegítsék őket. Ez az egy eszköz pedig *a jog*. Egy jogot követelni lehet, mert kollektív érvényű, és mert törvényileg intézményesített garanciái vannak, amelyek az egyénnek, személyes tulajdonságaitól elvonatkoztatva, a társadalom teljes jogú tagjaként való elismerését fejezik ki, ebből következően elismerik, hogy „jogosult”, tehát „joga van” a társadalmi tulajdonból való részesedéshez, élvezheti a társadalmi tagság – az állampolgáriság – minden kiváltságát: hogy tisztességes módon adassék élhetnie, lakhatnia, gyógyulnia, s hogy elismerjék emberi méltóságát... Egy jog alkalmazhatóságának, illetve gyakorlásának feltételei természetesen válhatnak alku tárgyává, hiszen a jog egyetemes érvényessége nem tévesztendő össze alkalmazásának szabványosságával. Maga a jog és a jogosultság azonban nem képezheti alku tárgyát! Egyet lehet csak vele tenni: tiszteletben tartani és érvényt szerezni neki. Örömmel fogadhatjuk tehát az annak érdekében tett erőfeszítéseket, hogy a szociális védelmek kiterjesztése minél jobban igazodjék a felhasználók konkrét helyzetéhez és szükségleteihez, van azonban egy határ, melynek áthágása tilos. Tilos a védelemhez való jogot olyan piaci típusú alkuhelyzetként értelmezni, amelynek logikája szerint a juttatások elnyerésére egyedül a kedvezményezettek érdemei, vagy esetleg helyzetük többé vagy kevésbé patetikus látványa jogosítanak föl. Igenis egyértelműen ki kell mondani: a szociális védelmezés nem csak annyi, hogy a leginkább elesetteknek segélyeket osztogatunk azért, hogy föl ne forduljanak már. A szó igazi, teljes értelmében azt jelenti: mindenkinek kijár

¹⁶ Lásd Robert Lafore, „Du contrat d’insertion au droit des usagers”, *Partage*, no 167, 2003. augusztus–szeptember.

az a biztonság, hogy bármi érje is, tagja marad a hozzá és egymáshoz hasonló emberek alkotta társadalomnak.

A munka biztonságossá tétele

A másik nagy ütközőtér, ahol a szociális védelmek megújult formájú kiterjesztésével próbálkozni lehet, a *foglalkoztatási viszonyok és a szakmai életpályák biztonságossá tételének* terepe. Ha ezen eredményeket akarunk elérni, célszerű a jelenlegi helyzet minél pontosabb diagnózisát fölállítani. A fizetett munkaviszony társadalmában félreértés nélkül lehetett szociális állampolgáriságról beszélni, abban az értelemben, hogy a feltételekhez nem kötött jogok (Tocqueville szóhasználatával: a „közönséges jogok”) a szakmai-foglalkozási helyzethez kötődtek. Ennek az állampolgáriságnak a talapzatát a *foglalkoztatotti státus* képezte, mely szilárd kapcsolatot teremtett jogok és védelmek (munkajog, illetve szociális védelem) között. Az 1970-es években beinduló „nagy átalakulás” óta annak vagyunk szemtanúi, hogy ez a „párkapcsolat” – ha felelősen akarunk fogalmazni – szép lassan fölmorzsolódik. Fölmorzsolódik, erodálódik – és nem „összeomlott”, ahogyan azt a katasztrófákért lelkesedők kedvtelve nyilatkozzák, olykor már az abszurditást súroló szélsőségekig dramatizálva a munkaszituációk, illetve a munkához kötődő védelmek leromlásának folyamatát.¹⁷ Amikor azzal riogatnak, hogy minden rombadőlt, illik néhány evidenciára föl hívni a figyelmet. Még ha törékennyé váltak is a védőrendszerek, ha veszélyben vannak is, azért még mindig egy védelmekkel körülbástyázott és minden ízében ezekre támaszkodó társadalomban élünk (lásd munkajog, társadalombiztosítás). Ha a munkához való viszony egyre problematikusabbá vált is, a munka azért még őrzi központi szerepét az emberek számára – azok számára is (sőt, talán éppenséggel leginkább azok számára), akik elvesztették a munkájukat, vagy akiket éppen az a veszély fenyeget, hogy hamarosan el fogják veszíteni (lásd a munkanélküliek és a bizonytalanná vált helyzetűek körében lefolytatott felmérések eredményeit). A munkaviszony–védelem kapcsolat, ha mára el is veszítette hegemónikus szerepét, azért még mindig meghatározó erejű: a „jogosultsággal” rendelkezők felől nézve még mindig a munkaviszony biztosítja a francia lakosság 90 százaléká számára az „ellátottságot”, még a munka-szférán kívül eső helyzetekben is (mint a nyugdíjas lét, illetve részlegesen a munkanélküliség).

Így tehát a lakosság nagy többségének társadalmi sorsa még mindig erőteljesen a foglalkoztatáshoz kötődik. Annyi különbség azonban van az előző időszakhoz képest (és ez roppantul nagy különbség ám), hogy a munka, ha nem veszítette is el a *fontosságát*, nagyon sokat veszített abból a *szilárdságából*, amelynek védelmet nyújtó képességét lényegileg köszönhette. A foglalkoztatási helyzetek és a szakmai pályautak általánossá tett

¹⁷ Lásd például A. Gorz, *Misères du présent, richesses des possibles*, id. mű, vagy Viviane Forrester, *L'Horreur économique*, Paris, Fayard, 1996, valamint a munka fontosságának megszűntét jóslókató valamennyi prófétát, akiknek néhány évvel ezelőtt nagyon kedvezett a széljárás, mára azonban hallgatóközönségük szerencsére nagyjából szerteszéledt.

mozdulékonysága (lásd az előző fejezetet) a munka világán belül központi jelentőségűvé tette a biztonsághiányt. Ha komolyan vesszük ezt az átalakulást, benne fedezhetjük föl, mekkora is a kihívás, amellyel ma szembe kell néznünk: lehetséges-e az új védelmeket ezekhez a hipermozgékony munkapozíció-helyzetekhez kapcsolni? Nekem úgy tűnik, hogy a legtöbbel az kecsegtet, ha megpróbálunk olyan új jogokat alkotni, amelyek képesek biztonságossá tenni még a véletlennek kiszolgáltatott helyzeteket is, még a gyakorta megszakított pályáíveket is.

Innen nézve újra kell értelmeznünk a foglalkoztatotti státus mai szerepét. A fizetett munkaviszony társadalmában az állás jellemzőin és tartósságán múlik, hogy a dolgozó ember milyen „biztosítékokra” tehet szert. A dolgozó embernek van egy állása, melyet „betölt”, s ebből mindenféle kötelezettségei adódnak – ám vannak védelmei is. Ez az állapot egyfelől a foglalkoztatás feltételeinek tartósságához kötődik (a határozatlan időre szóló munkaszerződés az egyeduralkodó típus). Másfelől pedig a benne foglalt feladatok szigorú definiáltságához (precízen körülírt kvalifikációs követelményrendszerek; homogén foglalkozási kategóriák; „egységes” bértarifák; a munkaposztok stabilitása, folyamatos pályáívé...). A *foglalkoztatási viszony olyan státust biztosított*, amely javarészt független tudott lenni a piactól és a technológiai változásoktól, a bérből élő helyzetének stabil alapját képezhette.¹⁸ Manapság egyre gyakrabban lehetünk szemtanúi a *foglalkoztatási viszony fragmentálódásának*, nemcsak a szó szűk értelmében vett munkaszerződések szintjén (lásd az ún. „atipikus” foglalkozási viszonyok számbeli növekedését a határozatlan idejű munkaszerződések rovására), hanem a munkafeladatok rugalmasabbá válásában is. Mindebből azoknak a jogi védelmet már nem (vagy csak nagyon gyengén) biztosító helyzeteknek az elszaporodása következik, amelyeket Alain Supiot „a foglalkoztatás szürke zónáinak” nevez:¹⁹ részmunkaidős, időszakos foglalkoztatás; „független”, de felügyeletnek szigorúan alávetett munka; az otthoni munkavégzés új formái (internetes bedolgozás, alvállalkozói szerződés, hálózati bedolgozás stb.). Ezzel egy időben a munkanélküliség kontúrja is „bizonytalanabbá” lesz, egyre gyakoribb jelenség az aktív és inaktív állapot hosszú időszakon keresztül tartó váltakozása. Úgy látszik tehát, hogy a foglalkoztatottság az esetek egyre nagyobb számában szűnik meg strukturálisan stabil támaszként létezni, amelyhez állandó érvényű jogok és védelmek kapcsolhatók.

Lehetne minderre például azzal reagálni, hogy *a foglalkoztatási státus helyett a dolgozó személyét ruházzuk föl a megfelelő jogosítványokkal*. Ez olyan felfogása lenne az emberek professzionális helyzetének, amelyet nem valamely adott szakma művelése vagy egy meghatározott foglalkozási viszony határozna meg, hanem a munkavégzésnek mindazokat a külön-

18 Ami a foglalkozási viszony ilyen státusának létrejöttét, továbbá a közte és a liberális inspirációjú munkaszerződés közötti különbséget illeti, lásd Alain Supiot, *Critique du droit du travail*, Paris, PUF, 1994. A különböző foglalkozási viszonyoknak persze eltérő státusaik lehetnek, valószínűleg a közhivatali pályáké a legvédettebb. Ezzel együtt általános tételként kimondható: valamennyi klasszikus foglalkozási viszony (beleértve a privátszektorbelieket is) státust jelentő állással jár, a munkajog garantálta védettséggel és a különböző társadalmi védőrendszerek nyújtotta biztonsággal.

19 A. Supiot, *Au-delà de l'emploi*, Paris, Flammarion, 1999.

böző formáit foglalná magába, melyeket élete során az egyes embernek esélye lehet ellátni.²⁰

Így, még a szakmai pályafutás (és egyáltalán: a munkaviszony) megszakítása esetén is – adódjék ez akár munka elvesztéséből, akár a valamilyen átképzés, netán különféle egyéni vagy családi indokok következményeként – nyílhatna esély a jogok kontinuitásának helyreállítására.

Ellenünk vehető esetleg, hogy ez tipikusan olyan változtatás, amely több problémát generál, mint amennyit megoldani képes. Kétségtelenül előfeltételezi, hogy a dolgozónak van „igénybevételi joga”, s ezzel él is, amikor „lefedí” különböző életszakaszait. No de miből tartanánk fenn ezt az ellátórendszert, ki bonyolítaná adminisztrációját, milyen biztosítékok mellett, hogyan lehetne elfogadtatni a különböző szociális partnerekkel, mi lenne az állam szerepe ebben a fölállásban? Megannyi, ma még egyelőre nyitott kérdés, vagyis olyan terepen mozgunk, amely még jórészt föltáratlannak mondható. Ráadásul még az is kérdéses, hogy ez a „személyre szóló” új alkalmaztatási státus vajon a foglalkoztatás „szürke zónáira” terjedjen-e csak ki, vagy akarjunk többet, azt, hogy teljesen átstrukturálja a munkavégzés valamennyi formájához kapcsolódó védőrendszerek egészét. Ez pedig igencsak a lényegét érintő kérdés, mivel, ha az első értelmezés mellett kötünk ki, akkor arról van szó, hogy a védelmek egy – nagy vonalaiban már régóta adott – rendszerét újabb elemekkel egészítjük ki annak érdekében, hogy a jog adta védelmekben nem részesülő zónákat is biztonságot nyújtóvá tegyük. Ha viszont a második mellett döntünk, akkor a rendszert teljességgel új alapokra kell fektetnünk. Amiből viszont az következik, hogy teljes egészében föl kell adnunk a foglalkoztatás ma még nagyon is elfogadott klasszikus státusát, és nemcsak a közszolgáltatásban, hanem a magánszektor sok stabil centrumában is. A válasz valójában attól függ, hogy diagnózisunk milyen mélynek ítéli a foglalkoztatás jelenleg tapasztalt válságát. Az vitathatatlan, hogy az a munkához való, és Ford nevével fémjelzett viszony, mely a nagyipar talaján épült föl, s amelynek terjeszkedése együtt járt az ipari kapitalizmus kibontakozásával, mára erőteljesen fölbomlott. De kell-e vajon minden foglalkozási státust a „fordista” bérmunkaviszonyhoz igazítanunk?²¹

Akármi legyen is a válaszuk erre a kérdésre, kétségtelenül nagyon sok területen túl vagyunk már a váltáson, a foglalkoztatási viszony stabil rendszerből átmenetinek tekinthető rendszerré alakult át, amelyben változhatnak a szakirányok, előfordulhatnak kitérők, „szünetek” és – olykor –

²⁰ Uott, 89. old.

²¹ Az az érzésem, hogy a „fordista” bérmunkaviszony kifejezéssel gyakran visszaéltek, amikor ezzel a fogalommal minősítették a fizetett munkaviszonyra épülő társadalom minden foglalkoztatási viszonyát, melyek pedig elég széles skálát fognak át (szakmunkástól felső szintű vezetőig; magánszektorban dolgozó irodistától köztisztviselőig). E megjegyzés egyáltalán nem elhanyagolható, ha arra keresünk választ, milyen mértékben kell „túllép-nünk a foglalkoztatáson”. Nekem olybá tűnik, számos olyan foglalkoztatási típus van még, amely nagyjában-egészében a hajdani „mesterségeknek” feleltethető meg, vagyis olyan stabil szakmai kvalifikációknak, amelyek biztosítják a szociális függetlenséget. Ha pedig így van, akkor kockázatos lenne „árnyékra vetődni” és maradéktalanul elvetni, fölszámolni a foglalkoztatási modellt. (E nézőpont bemutatására tett első kísérletem: Robert Castel, „Droit du travail: redéploiement ou refondation?”, *Droit social*, no 6, 1999. május.)

törések. A foglalkoztatási viszony változékonysága gyakran eredményez átmeneti állapotokat, nemcsak egy álláson belül, de állásváltoztatás esetén is, sőt, a munkaviszony és annak elvesztése (munkanélküliség) közötti átmenet során is. Ezért szükség lehet arra, hogy szervezetté tegyük az átmenet kezelését, az egyik állapotból a másikba való átálláshoz olyan „hidakat” építsünk, amelyeken az „átkelés” sem az erőforrások csökkenésével, sem státuvesztéssel nem jár. Ezt képviseli a „mobilitást a védelmekkel összeegyeztető átmeneti munkaerőpiacok”²² programja. A szociális juttatásoknak a Supiot-jelentésben javasolt igénybevételi joga ebbe a gondolatmenetbe illeszkedik bele, ezt a logikát követi. De elképzelhető – általánosabb értelemben – az „átmenet jogainak” egy olyan, a dolgozók rendelkezésére álló sorozata, melynek révén a munkaviszonyon kívül töltött, ámde szociálisan védett életszakaszok integráns részei maradnak a szakmai pályafutásnak, nem jelentik annak megszakítását.

E felfogás logikája szerint a változásokra való fölkészülésnek központi helyet, jelentőséget kell kapnia. Lényegesen többről van szó, mint amit a jelenlegi „permanens továbbképzés” jelent. Itt a dolgozók *továbbképzéshez való jogának* bevezetéséről beszélünk, vagyis arról, hogy szakmai pályafutásuk során mindvégig hozzáférhessenek azokhoz a tudásokhoz és kvalifikációkhoz, melyek ahhoz szükségeltetnek, hogy megfelelhessenek a mobilitás jelentette kihívásoknak. Bernard Gazier megjegyzi: nem véletlen, hogy a dánoknál (akiknek az általuk „rugalmas biztonság” nevezett keretek között lényegében sikerült fönntartaniuk a teljes foglalkoztatottságot) született meg neologizmusként a *learnfare* (segély helyett tanulás), vagyis a képzés útján támogatás rendszere, mely az angolszászok autoriter *workfare*-je (segély helyett munka) helyébe lépve, a dolgozó kvalifikáltságának számottevő javításával kívánja biztosítani újra foglalkoztatottá válásának lehetőségét.

Ezek a kezdeményezések egyelőre még nem elegendők ahhoz, hogy a munkaviszony biztonságát olyan konzisztensen szavatolják, mint ahogyan azt, *anno*, a klasszikus modell tette. Jelentőségüket inkább az méri meg, mi következik belőlük arra nézvést: *miként lehet a mobillá lett dolgozó számára igazi státust szavatolni, s így összebékíteni az egyéni mobilitást a társadalmi védőrendszerekkel?* Mit kezdjünk a klasszikus foglalkoztatási formák kereteibe be nem férő, új munkaformák számának jelentős megugrásával (nagyon sokan reménykedve várják egy harmadik vagy negyedik szektor, szociális gazdaság vagy szolidáris gazdaság – s más effélék – kifejlődését), ha nem akarunk szabad utat engedni az olyan tevékenységfajták elterjedésének, melyeknek státusa a munkajog és a társadalmi védelmek által nyújtottakhoz képest igencsak sérülékeny. A foglalkoztatási biztonsághiány kétségkívül ma is azzal jár, amivel valaha, a bérmunkás-társadalom kialakulása előtt: a társadalom tagjainak többsége számára egyet jelent a biztonsághiánnyal. A kérdés az, hogy vajon bele kell-e törődnünk abba, hogy a kapitalista piacgazdaság hegemoniájából mindez sorsszerűen következik.

A munkaszervezetet az elmúlt negyed évszázadban sokszorosan át-

²² Lásd Bernard Gazier, *Tous „sublimes”. Vers un nouveau plein emploi*, Paris, Flammarion, 2003.

ható deregulációk, a társadalom világának tájképét átszabó és új formákba illesztő individualizációs dinamikák mélysége nem nagyon ösztönözhetnek arra, hogy túlzott optimizmussal nézzünk a jövőbe. Ezzel együtt sem állítható, hogy belőlük a katasztrófa-várás adódna a jövő egyetlen, lehetséges olvasataként. A fizetésből élők társadalmának – úgy, ahogy – sikerült egyensúlyi helyzetet teremtenie két, ellentétes követelmény között, nevezetesen a piac azon igénye között, hogy a lehető legkevesebb költséggel a javak maximumát állíthassák elő, illetve azon követelmény között, hogy a munkavállalók (akik – akárcsak a tőke – maguk is részt vesznek e javak létrehozásában) megfelelő védelmekben részesülhessenek. A kapitalizmus új keletű mutációja teljes sebességgel, frontálisan ütközött a fizetésből élők társadalmának szociális kompromisszumával. Mindazonáltal továbbra is nyitott kérdés, vajon két egyensúlyi állapot közötti átmenet időszakában vagyunk-e jelenleg (az ipari kapitalizmus és egy olyan kapitalizmus között, melynek minősítő jelzőjét illetően még bizonytalanul habozunk²³) – vagyis a schumpeteri „termékeny rombolás” szakaszában, vagy pedig már a holnapi kapitalizmus mindennapi életritmusát vagyunk fölvevőben. Egyáltalán nem kell evidenciaként elfogadni, hogy az „emberi tőke” instrumentalizálásának a legvadabb formái felelnek meg leginkább az új termelési mód követelményeinek. Ha a dolgozónak kötelességévé válik a rugalmasság, a sokfélelépp-használhatóság, a felelősségtudat, a kezdeményezőkézség és a változáshoz alkalmazkodás képessége, megfelelhet-e vajon mindezeknek az elvárásoknak a védelmek és a biztonság egyfajta minimuma híján? A munka egy magában bizonyul-e majd a profitmaximalizálás kulcselemének? Egyre inkább mutatkoznak jelei annak (még menedzseri és tulajdonosi körökben is), hogy kezdünk ráébredni, milyen, a termelékenységét visszatartó hatásai lehetnek a munkavállalók körében tapasztalható „kiégésnek” (*burn out*), az irányítás vagy az átstrukturálás kizárólag csak pénzügyi logikáknak engedelmesskedő koncepciói milyen romboló hatással képesek lenni a vállalati kultúrákra.²⁴ Másfelől, egyebek közt demográfiai okok következtében,²⁵ az sem evidens többé, hogy a jó húsz éve már a tömeges munkanélküliség kontextusa által meghatározott, s az alkalmazottak szempontjából egyetemlegesen kedvezőtlen erőviszonyoknak a jövőben is ilyeneknek kellene maradniuk. Akárhogy is, nem az a dolgunk, hogy proféciákat költsünk a jövőről. Éppen ellenkezőleg, azt kell hangsúlyoznunk, hogy – ha úgy vesszük – előrejelezhetetlen, alakulása jelentős részben épp attól függ, hogy mit teszünk (vagy nem teszünk) meg ma annak érdekében, hogy úrrá lehessünk fölötte. Ez a bizonytalansági helyzet nem érvényteleníti a védelmek kérdésének létjogosultságát. Épp ellenkezőleg. Azt jelzi, mily égetően aktuális. A társadalmi biztonsághiány fenyegető erősödése nagyrészt annak függvényében bizonyul majd

23 Ennek az „új kapitalizmusnak” a természetét és jellegzetességeit illetően termékeny vita található in C. Verelone (szerk.), *Sommes-nous sortis du capitalisme industriel?* Id. mű.

24 Lásd Daniel Cohen, *Nos temps modernes*, Paris, Flammarion, 1999.

25 2006–2007-től kezdődően az aktív korú francia népességben nagyjából 300 ezerrel kellene csökkennie a dolgozók létszámának. A legoptimistább beállítódásúak számára ez a trend azzal kecsegtet, hogy a 2010-es évek végére vissza fog állni a teljes foglalkoztatottság. De igen csak sokat kell „besegítenünk” a jövőnek, hogy ez valóra váljék.

visszaszoríthatónak, hogy megteremtjük-e a munka biztonságát, vagy nem.

Végekövetkeztetések

Vallásosabb korokban az emberek gyakran éltek ezzel a fordulattal: „Isten óvjon!”. E szókapcsolat egy mindenki által mélyen osztott érzést fejezett ki. Mindenki őszintén hitte, hogy az esendő embernek, ha azt akarja, hogy az élet kiszámíthatatlan véletleneivel szemben tényleg védett legyen, szüksége van egy mindenható Gyámolítóra, aki magára vállalja az ő védelmét. A biztonság efféle Abszolút Megalapozója híján, ma a társadalomban élő emberre hárul az a nehéz feladat, hogy maga építse ki a védelmét biztosító rendszereket. Minden arra mutat azonban, hogy bár transzcendens jóakarónk figurája süllyesztőbe került is, szelleme még mindig lebeg fölöttünk, abban a csillapíthatatlan vágyban öltve testet, hogy az élet minden bizonytalansága ellen védettek legyünk. Egy hosszú távon kibontakozó, az állam kialakulásával és a demokrácia iránti igények erősödésével párban járó történeti folyamat eredménye az, hogy mind több mindenre terjednek ki a védelmek, melyek valószínűleg soha nem voltak még annyira átfogóak, mint napjainkban. Mindazonáltal meg kell állapítani, hogy a védelmünkre szolgáló több rétegű rendszerek nem hogy csökkentenék a biztonság-éhségünket, hanem éppenséggel fokozzák. A mai ember úgy tűnik föl, mint akit, okkal vagy ok nélkül (bár e különbségtevésnek sok értelme nincs, hiszen nem racionális kalkulálással van dolgunk), legalább annyira nyomasztanak a biztonságát illető gondok, mint hajdani elődeit, akiknek – jegyezzük meg közbevetőleg – igen csak jó okuk volt arra, hogy rettegenek életükért. Amikor rámutatunk erre a paradoxonra, az általunk alkalmazott társadalomtörténeti megközelítés két, látszólag egymásnak ellentmondó, valójában egymást kiegészítő állítás megfogalmazására készlet. Egyfelől le kell lepleznünk a biztonságra törekvés inflálódását. Másfelől határozottan hitet kell tennünk a védettség iránti szükséglet abszolút fontossága mellett.

*Le kell lepleznünk a biztonságra törekvés inflálódását, mert hiszen éppen ez a beállítódás az, ami végeredményben lehetetlenné teszi, hogy védve legyünk: társadalmi létmódunk lényegévé teszi a félelmet, márpedig ez a félelem steril, terméketlen marad, ha egyébre sem tud koncentrálni, mint a minden emberi lét természetes tartozékát jelentő ellenőrizhetetlen véletlenek kiküszöbölésére. Korábban jeleztük már, hogy a kockázatról való gondolkodást legújabbán jellemző „kisiklások” a biztonság (vagy pontosabban: az abszolút biztonságihiány) olyan mitológiájának szolgálnak táplálékul, amely határesetben az élet tagadásába torkollik. Nem szabad megfélemedkezni Italo Svevo *Zeno tudata* című regényének tanulságáról.*

Az élet olyan, mint a betegség, kríziseken és depressziókon keresztül halad a maga útján. Más betegségektől eltérően azonban, az élet mindig halállal végződik, nincs ellene gyógyszer. Az élet ellen adni „gyógykezelést” annyit jelentene, hogy testnyílásainkat, mintha csak sebek lenné-

nek, elzárjuk a világtól. Gyógyulásunk pillanatában már meg is fulladnánk.

Az élet: kockázat. Az, mivel beletartozik az is, aminek ellenőrzésére nincs mód. Jobban meg kellene értenünk, miért inflálódik a megelőzést illető aggodalom, mert ez szoros összefüggést mutat a biztonságunkon való aggodás inflációjával. Kétségtelen: jobb megelőzni valamit, mint a következményeit orvosolni, de a hatékony megelőzési technikák száma véges, és egyikük sem mondható csalhatatlannak. Ha pedig így állunk, akkor az egyetemes érvényű megelőzésre való törekvés ideológiája eleve kudarcra ítéltetett. De a veszély kiküszöbölésének ezzel az ideológiával járó heves vágya egyfajta, a modernitásra nagyon is jellemző szorongást táplál, amely megszüntethetetlen. Távoll álljon tőlünk bármiféle *pátosz*, azt azonban hasznos leszögeznünk, hogy az emberi létnek meghatározó jegye a végesség, s hogy az ember számára a bölcsesség ott kezdődik, hogy ráébred halandó voltára.

Am ha nem kérünk is a totális biztonság mítoszából, a mellett a nézet mellett nagyon határozottan elkötelezzük magunkat, hogy *a védettségre való igény kiiktathatatlan a modern ember sorsából*. Ahogyan azt – Hobbeszal kezdődően – a modern kor első nagy gondolkodói igen helyesen fölismerték, az egyéni és a társadalmi létbizonytalanság leküzdésének igénye veszi rá az embereket a belőlük, egyénekből társadalmat formáló szerződés elfogadására. A közelmúltban sokat beszéltek és írtak az *állampolgári biztonságvesztésről*. Én nem szaporítanám a szót, csak azt idézném, amit korábban már kifejtettem: az abszolút biztonságra való törekvés ellentmondásba kerülhet a jogállam elveivel; könnyűszerrel fajul biztonságkereső ösztöncselekvéssé, mely a gyanúba fogottak elleni hajtóvadászatba fordul át és a kikiáltott bűnbakok elítélésében elégül ki. A napjaink „veszélyes osztályaira” vonatkozó fantazmagóriák, melyek a külvárosokban élő fiatalokat veszik célba, jól példázzák a gondolkodás efféle kisiklásait. Mindazonáltal a biztonságra törekvés olyan igényt fejez ki, mely nem egyszerűen a rendőrségre, a bíróságokra és a belügyminisztériumra tartozik. A biztonságnak a szociális jogok között lenne a helye, hiszen a biztonság hiánya a társadalmi egyezség súlyos megsértése. Nap nap után a biztonság hiányában élni le az életünket, annyit tesz, hogy megtagadtatik tőlünk embertársaink társasága és társassága, annyit tesz, hogy kapcsolatok nélkül, fenyegetettségben kell élnünk. Ez a mindennapos bizonytalanság már csak azért is elfogadhatatlan, mert elsősorban azokat fenyegeti, akik leginkább meg vannak fosztva jövedelem, lakáskörülmények és védelmek terén mindazoktól az erőforrásoktól, amelyeket a biztosított szociális helyzet az ember rendelkezésére bocsát – vagyis azokat, akik a szociális létbizonytalanságnak is áldozatai. Anélkül, hogy belefognánk annak taglalásába, miért van ez így (mennyire igaz, hogy az állampolgári létbizonytalanság a szociális biztonságvesztés következménye), annyi bizonyos: az, ha emberek nap mint nap a biztonsághiány fenyegetésében élnek, erős korrelációt mutat azzal, hogy a létfenntartás anyagi nehézségeivel küzdenek. Ez pedig elég ok arra, hogy elveszük azt a gondolatot, hogy az emberek angyalok lehetnének, s úgy véljük, kötelességünk energikusan fölvenni a küzdelmet az állampolgári létbizonytalansággal. Nem mindegy azonban, milyen eszközöket választunk

ehhez, s nem könnyű kompromisszumot teremteni a közbiztonság és a polgári szabadságjogok között.

Annyi azonban biztosan állítható a jelen pillanatban, hogy a biztonsághiány elleni harcban szerepet kell kapnia – méghozzá nem elhanyagolható mértékben – a *szociális biztonsághiány ellen folytatott harcnak*, vagyis a szociális védelmek bővítésének és „újrahangszerelésének”. Gondoljuk meg! Mit is jelent modern társadalmainkban „védtetnek lenni”? A rabszolga is részesült némi védelemben, ha gazdája nem volt túlságosan gonosz, s amúgy a tulajdonosnak érdekében állt, hogy rabszolgáját ellássa a legszükségesebbekkel. A patriarchális család védte a nőket, a gyerekeket és a cselédeket is, s az is sűrűn megesett, hogy a kivénhedt szolgát vagy cselédet akkor sem hagyták magára, amikor pedig hasznot már nem tudtak húzni belőle. A kliens-patrónus kötelékek, a maffiák, a szekták, titkos társaságok – általánosabb értelemben: valamennyi tradicionális *Gemeinschaft* – erőteljes védelmi rendszereket építenek ki, ámde azon az áron, hogy a tagoknak vállalniuk kell értük a szervezettől minden ízükben való függést. Ez kölcsönöz Saint-Just a Forradalom idején írt mondatának ízig-vérig modern színezetet.

Minden franciának meg kell adnunk azt a lehetőséget, hogy alapvető létszükségleteiért semmi egyébhez ne kelljen fordulnia, mint a joghoz, s a polgári állam keretei között ne kelljen függenie senkitől.²⁶

Két évszázadnyi társadalmi konfliktus és kompromisszum után az állam, a szociális nemzetállam képében az „alapvető létszükségletek” körén túlmenően az ahhoz szükséges forrásokat is megadta, hogy mindenki (vagy legalábbis majdnem mindenki) részesülhessen a függetlenség valamilyen minimumából. Az individuumokból álló társadalomban pontosan ennyit jelent szociális értelemben „védtetnek lenni”: az *egyénnek jog szerint rendelkezésére áll a függetlenségét biztosító társadalmi feltételek minimuma*. A társadalmi védelmek megléte így tehát nélkülözhetetlen feltétele annak, hogy megvalósulhasson az, amit Léon Bourgeois nyomán az *egymáshoz hasonló társadalmának* nevezhetünk – az a társadalmi formáció, amelynek kebeléből senki nincs kirekesztve, mivel mindenki rendelkezik az ahhoz szükséges jogokkal, illetve erőforrásokkal, hogy ne függjön senki mástól... hacsak nem kölcsönösségi viszonyok keretében. Ez akár a szociális állampolgáriság lehetséges definíciójaként is fölfogható. S voltaképp nem egyéb, mint szociológiai megfogalmazása annak, amit a politikában úgy hívunk: demokrácia.

Tudjuk, hogy az elmúlt negyedszázadban a szociális védelmek a fizetett munkaviszonyra épülő társadalom keretei között kiépült épületének falai megrepedeztek, s ma is tovább omladoznak a mind hegemónikusabb szerephez jutó piac csapásai alatt. Ezeknek az átalakulásoknak a mélysége és visszafordíthatatlan jellege miatt lehetetlen az eddigi rendszereket változatlanul megőrizni. De éppen ezért fontos, hogy az új körülmények között is sürgősen újra működésképes állapotba hozzuk őket, s hogy komolyan vegyük azokat a következményeket, amelyekkel a róluk való lemondás járna. Mivel semmiféle csodatevő receptem nincs, amit

²⁶ Saint-Just, „Fragments sur les institutions républicaines”, *Œuvres complètes*, Paris, éd. C. Nodier, 1831 [1984], 969. old.

kínálghatnák, az eddigiekben főleg arra szorítkoztam, hogy – amilyen pontosan csak lehet – kirajzoljam azokat a törésvonalakat, amelyek ma oly mértékig formálják át a védőrendszerek konfigurációit, hogy még az is kérdéses, vajon megmaradhat-e az egymáshoz hasonló társadalma. Összegezve, a következőket válaszolnám erre. Úgy tűnik föl, hogy manapság a szociális védelmek problematikája *a munka és a piac metszéspontjában* helyezkedik el. Abból a központi kérdésből kiindulva érthető meg, amelyet annak idején Polányi Károly tett föl, s amely égetően aktuálisnak bizonyul napjainkban is: lehet-e (s ha igen, hogyan és milyen mértékig) *megszelídíteni a piacot*? Ugyanis, mint arra már rámutattunk, amikor azt elemeztük, milyen szerepet játszik a társadalmi közös tulajdon a biztonságos társadalom létrehozásában, javarészt a piac egyfajta domesztikálásának volt köszönhető az, hogy le lehetett küzdeni a szociális biztonság-hiányt. És elsősorban a munka egyfajta újrapiacosításának számlájára írható, hogy azoknak a védőrendszereknek az eróziója következtében, amelyek a foglalkoztatáshoz kötődtek, ismét gyengülnek a szociális biztonságok, aminek következtében a fizetések munkát végzők létezésének biztonsága megrendül.

Ezekből a megállapításokból mindazonáltal nem az következik, hogy el kellene ítélnünk a piacot. „Elítélni a piacot”, ennek a világon semmi értelme nincs. Az, hogy a piacnak is, a munkának is egyformán központi szerepe van, megkerülhetetlen sajátossága annak a modernitásnak, amelybe még mindig be vagyunk ágyazva. Ez még akkor is így van, ha egymáshoz való viszonyuk mélységesen átalakult azóta, hogy Adam Smith ezt először megfogalmazta róluk. A piacgazdaság peremvidékén vagy belső zárvaiban kétség kívül számos érdekes szociális kísérletet követhetünk nyomon. Az azonban teljesen kizárt – s hozzáteszem: nem is lenne kívánatos –, hogy globális alternatívaként kiszoríthassák a piacot. Piac nélkül a társadalom nem lehetne egyéb, mint hatalmasra duzzadt *Gemeinschaft*, vagyis az emberi társasuláshoz olyan formája, melynek hajdani és napjainkbeli története egyformán azt tanúsítja, hogy struktúráját vagy kérlelhetetlen és könyörtelen uralmi viszonyok, vagy pedig meg-alázó patriarchális függelmi viszonyok adják. A piac felszámolására való törekvés velejéig reakciós elgondolás. Olyan fordított utópia, melyen már Marx is a hasát fogta, amikor „a feudális viszonyok elvarázsolt világát” tette neveltség tárgyává. Piac nélkül nincs életképes modernitás.

A kérdés tehát az, lehet-e vajon határt szabni a piac hegemóniájának, lehet-e korlátok közé szorítani. Ez egyszer már sikerült a bérmentés-társadalom keretei között, hála annak a nagy csendes forradalomnak, amit a piac és a munka – az állam égisze alatt kiérlelt – kompromisszuma gyümölcseinek, a társadalmi közös tulajdonnak a létrehozása jelentett. Mára sem a piacnak, sem a munkának, sem az államnak nem olyan a struktúrája, mint akkor volt. Egymáshoz illeszkedésük, egymásba ízülésük kérdése azonban ma is aktuális. A mobillá vált munkához és a „könnyűlábú” piachoz ma egy *rugalmassá vált szociális állam* illenék. Ha azt mondjuk: rugalmas és aktív szociális állam, ez nem csak szónoki fordulat, hanem egy igénynek attól függetlenül való megfogalmazása, hogy van-e realitása teljesültének: soha olyan nagy szükség nem mutatkozott a szabályozásnak valamiféle társadalmi közintézményére, mint

TANULMÁNYOK

napjainkban, hogy korlátot szabjon annak a piaci anarchiának, melynek egyedulalma egyenesen vezetne el egy olyan kettészakadt társadalomhoz, melyben csak nyertesek és vesztesek vannak, tehetősek és nyomorultak, befogadott tagok és kirekesztettek. Vagyis egy olyan társadalomhoz, amely éppen ellenkezője az egymáshoz hasonló társadalmának.

Szembenézni a bizonytalanságokkal annyit tesz: egyszerre és egyformán harcot indítani az állampolgári biztonságvesztés és a társadalmi biztonsághiány ellen. Meglehetősen széles körű konszenzus létezik manapság a tekintetben, hogy az állampolgári biztonság (a javak és a személyek biztonsága) biztosításához szükség van az állam erőteljes jelenlétére, ergo: védeni kell a jogállamot. A társadalmi biztonsághiány kapcsán ugyanígy konszenzusra kellene jutni abban, hogy meg kell menteni a szociális államot. Arról van szó ugyanis, hogy „individuumok társadalma” nem létezhet anélkül, hogy a szabályozások közösségi rendszerei ki ne kényszerítenének a társadalmi kohézió nevében valami olyan intézményt, mely a magánérdeken alapuló konkurenciaharcra szemben prioritást biztosít a közérdek érvényesítésének. Különben csak atomizált, egymással kapcsolatban nem álló individuumok alkotta „társadalomra” futja majd. Az még persze hátra van, hogy ez a közintézmény (bőlcsebb lenne intézményekről, központi és helyi, nemzetállami és transznacionális intézményekről beszélünk) meg is találja a maga *modus operandi*-jét abban a világban, melyre az individualizálódás és a kényszerű mobilitás nyomja rá bélyegét. A legkevesebb, amit ezzel kapcsolatban mondhatunk: ha ez sikerül, az bizony „nem semmi”, hiszen szokásunkká vált, hogy az állam akaratérvényesítését nemzetállami keretek között érvényesített nagy, homogén szabályozási törekvések formájában képzeljük el. De valószínűleg a jelenlegi felállásban ez az egyetlen adekvát válasz arra a kérdésre, hogy mit jelent „védetten élni”.

Fordította Léderer Pál